

морально-політичний стан власне німецьких військ і майже одностайне схвалення німецьким народом загарбницьких планів імперіалістів у війні проти Радянського Союзу.

Союзники Німеччини — Фінляндія, Румунія, Угорщина, Італія — на початок війни проти СРСР провели мобілізацію своїх армій і зосередили їх на позиціях, визначених верховним головнокомандуванням вермахту. Кинуті у війну проти Червоної Армії угруповання сателітів знаходилися в належній бойовій готовності, достатньо добре озброєні, а особовий склад їх, насамперед офіцерський корпус, поділяв фашистську ідеологію і в морально-політичному відношенні був опорою німецьких збройних сил.

У ході оперативно-тактичних невдач на радянсько-німецькому фронті бойовий і моральний стан противника зазнавав серйозних змін. Цьому сприяли страх перед партизанським рухом, що набрав силу, великі простори СРСР, для захоплення яких вимагалися величезні фізичні і духовні зусилля вермахту і союзників, міцність радянського тилу і т. п. Однак вплив фашистської пропаганди, страх перед поразкою і відповідальністю за здійснені злочини спонукали гітлерівців до стійкої протидії Червоній Армії буквально до останніх днів війни.

Одержано 01.03.91.

Освещается количественный, национальный, возрастной состав фашистских армий на разных этапах войны, анализируется их военный уровень и моральное состояние.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується висвітлення політичної справи «СВУ». Спираючись на невідомі раніше матеріали, автор торкається іншого сфабрикованого злочину — справи «Українського національного центру» (УНЦ), в яку були втягнуті академіки М. С. Грушевський та М. І. Яворський.

9 січня 1927 р. у своєму щоденнику С. О. Єфремов занотує: «Превосходительний Любченко, здається, не на жарт образився. Знову мені переказують, що він розповідав про нашу розмову зі скаргами на те, що я образив... І разом говорив, що вони вже зовсім розчарувалися в Грушевському і тепер не призначать його на президента, а також не призначать до Академії і Шліхтера. Превосходительний дурень, здається, серйозно думає, що він може призначити нам і президента, і пхнути в Академію кого схоче».

І ще один запис — від 9 січня 1929 р.: «В газеті надруковано промову Косіора на партійній конференції. Часто згадує мене, та ще як згадує, навіть мою розмову з Любченком, давню, колишню розмову переказує. Правда, з того переказу я не впізнав своїх слів: брехня від першого і до останнього слова. Очевидно, Любченко сфабрикував те, що йому здавалося кращим, а, може, й від себе Косіор долепав. Ту розмову записав зараз же, та й тепер добре пам'ятаю, що я говорив і чого не говорив».

Звертає на себе увагу і те, що критичний настрій С. О. Єфремова та його найближчого оточення постійно перебував у сфері уваги не тіль-

* Продовження. Початок у № 12 1990 р., №№ 2, 4, 5 1991 р.

ки ДПУ, а й керівних партійних органів. Так, ще 24 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У своїм спеціальним рішенням «передірило» висилку С. О. Єфремова за кордон. Однак висилка не відбулася. У 1928 р. було прийнято ряд рішень, що стимулювали кампанію проти Єфремова у місцевій пресі та по лінії громадських організацій. Розпочалося проведення зборів з метою засудження «єфремовщини».

Сам С. О. Єфремов також зафіксував свої враження від повідомлень про ці збори. Так, 13 жовтня 1928 р. він записує: «Загальні збори професорів, студентів і службовців ІНО¹ засуджують протирадянську шкідливу українській культурі роботу акад. Єфремова, що виявилась у низці його праць і виступів у «Ділі», що дискредитує висококваліфікованого робітника української культури».

Такий у повній красі текст тієї анафеми, опублікований сьогодні, що прийнятій був тиждень тому. Давненько зібрались... Думаю, що осуд цей падав власне на авторів його. Бо нехай вони силкуються, а зробити з мене ворога української культури не пощастить. Це більш комічний замах, ніж грозний».

Однак організатори «засуджень» діяли вперто і послідовно, бо передбачали кінцевий результат своїх дій: створення різко негативного ставлення громадськості до особи академіка ВУАН. Так, на початку 1929 р. до Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського окружних партійних комітетів було надіслано директиву, у якій, зокрема, говорилося: «Президія ВУАН розглянула й засудила відомий виступ академіка Єфремова С. Постанова її з цього приводу оголошена в пресі (див. «Комуніст» № 1 (2687) від 1 січня). Вважаючи на стан Академії, радянська суспільність може визнати цю постанову президії за задовільну. Ухвала президії викликає опір з боку деяких академіків...

Тому ЦК КП(б)У пропонує Вам негайно перевести постанови солідарності з резолюцією серед наукових робітників і студентства й закінчивши 10.11. Постанови треба перевести через округові бюро секцій наукових робітників, правління ВУЗів (бажано із науково-дослідними кафедрами, що містяться при цих ВУЗах), загальні студентські збори (1-2 вуза), конференції наукових робітників, що скликатимуться перед всеукраїнським з'їздом наукових робітників, а також і ті наукові товариства й організації, де можна буде провести відповідні резолюції.

Питання про академіка Єфремова треба ставити на чергових засіданнях зазначених вище організацій, *аби такі засідання не набули характеру засідань спеціально скликаних з цього приводу*. Треба досягти того, щоб всі ці збори й засідання ухвалили резолюцію, що приєднуються до постанови президії ВУАН»².

До цієї директиви додавалися «орієнтовний календарний план і зразок резолюції, що його можна змінювати, зберігаючи: 1) засудження виступу... Єфремова, 2) приєднання до постанови ВУАН, 3) засудження спроб виправдання або недооцінку виступу Єфремова, що є по суті солідаризація з ним»³. У відповідності саме із запропонованою схемою 11 січня 1929 р. було прийнято рішення розширеного засідання Ради Українського товариства «Історик-марксист» та делегатів комуністів на Всесоюзну нараду істориків-марксистів. Головував на засіданні М. І. Яворський⁴.

У 1928 р. С. О. Єфремова, за рішенням президії ВУАН, було усунуто від «усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН». Наприкінці цього року він з гіркою пише у щоденнику: «Власне зняття мене з посад (секретаря Відділу та з усяких комісій: статутарної, господарчої, ювілейної і т. інш.) для мене не мінус, а плюс. Одбирають вони силу часу, а все без потреби, і мені це власне

¹ ІНО — Інститут народної освіти.

² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 5.

³ Там же, арк. 5—6.

⁴ Там же, арк. 7.

на руку... Підлішого часу не було й не буде. Що ж, лишається пити отруєний келих до дна».

Передчуття трагедії виявилися точними. Того ж 1928 р. після виборів до ВУАН Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 4 травня інформацію М. О. Скрипника про підсумки виборів, одним з пунктів свого рішення намічає «доручити ДПУ відновити справу Єфремова». 18 травня 1929 р. був заарештований студент Київського інституту народної освіти М. П. Павлушков, який мешкав разом з С. О. Єфремовим та В. Ф. Дурдуківським і якого було оголошено лідером «Спілки української молоді (СУМ)». Невдовзі він дав свідчення проти С. О. Єфремова і вказав на місце, у якому зберігався його щоденник⁵. 21 липня 1929 р. заарештували С. О. Єфремова, а 18 грудня цього ж року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про склад суду над учасниками «СВУ». 23 грудня 1929 р. В. А. Балицький у присутності заступника наркома юстиції УСРР М. В. Михайлика допитав С. О. Єфремова.

30 січня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило лист Сталіна про справу «СВУ»⁶. Незабаром у вигляді спеціального документа були сформульовані «основні моменти» у справі «СВУ». Авторами остаточної редакції цього документа були С. В. Косіор, В. А. Балицький, П. П. Любченко. Саме в цьому матеріалі проводилася повторена потім в обвинувальному висновку і вирокі думка про те, що «СВУ» була заснована в середині 1926 р.

Справу «СВУ» було використано для продовження розпочатої в середині 20-х рр. кампанії боротьби проти «націонал-ухильництва» в КП(б)У та його носіїв, в першу чергу О. Я. Шумського і М. Г. Хвильового. У зв'язку з цим, виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р., М. О. Скрипник, зокрема, говорив: «Протиставлення культур української і російської є справою наших ворогів. Саме по цій лінії вели свою роботу члени контрреволюційної організації СВУ, у цьому напрямку працювали члени їхніх літературних секцій, наукові працівники і т. д. І коли ми бачимо окремі прояви подібних тенденцій серед членів нашої партії, ми безпошадно б'ємо їх і вважаємо, що тут ніякої примиренності не може бути»⁷.

Після процесу «СВУ» С. В. Косіор пов'язав цю справу з «шумськізмом». Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У, він стверджував, що «справа СВУ є жорстоким вироком шумськізму. Вона показала, що шумськізм був не чимось іншим, як підголоском, агентурою українського буржуазного націоналізму»⁸. Ось так комуніст Шумський і безпартійні українські інтелігенти, яких оголосили фундаторами «СВУ», опинились у одній «націоналістичній» когорті. Характерно, що на XI з'їзді КП(б)У С. В. Косіор сказав декілька слів на захист М. Г. Хвильового: «...Час уже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роб-

⁵ Г. І. Снегірьов у своїй «лірико-публіцистичній розвідці» — книзі «Набої для розстрілу» наводить слова, що їх сказав С. О. Єфремов В. М. Ганцову після винесення вироку у справі «СВУ»: «Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники». (Снегірьов Г. Набої для розстрілу.— К., 1990.— С. 108).

⁶ На жаль, поки що не вдалося знайти текст сталінського листа, але навряд чи може бути сумнів, що саме цей лист відіграв значну (якщо не вирішальну) роль у підготовці судового процесу «СВУ». Слід звернути увагу і на те, що ім'я Сталіна чи не вперше в історії політичних процесів 30-х рр. фігурує у процесі «СВУ» у зв'язку з тим, ніби саме на нього (та на деяких інших керівників) готувався замах. Ось яке «зінняння» вичавили, зокрема, з М. П. Павлушкова: «Хоч ми й дивувалися з великих здібностей Сталіна, з його сили, та не на добре було йому наше дивування. Отже ж він стояв на чолі ворожій нам партії, був «диктатором» (так казали про нього) ворожій держави. Висновком з отєї розмови була заява Єфремова про те, що саме його й слід було «ліквідувати», бо без Сталіна партія не витримає тепер внутрішньої боротьби у себе і розвалиться...»

⁷ XVI съезд ВКП(б) : Стеногр. отчет. — 2-е стереотипное издание.— М.— Л., 1931.— С. 243.

⁸ XI з'їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. : Стеногр. звіт.— Харків, 1930.— С. 285.

лять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші...»⁹. Генсек ЦК КП(б)У сам пояснив, чому він боронить колишнього «націонал-ухильника»: йшлося про статтю М. Г. Хвильового з приводу процесу «СВУ». Власне, слід говорити про дві статті, вміщені у газеті «Харківський пролетар», — «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України»)» та «За щоденником академіка Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української, що палахкотить «великим полум'ям». Перша з цих статей розпочиналася так: «Державна Політична Управа не помилилась: вона натрапила на найголовніший внутрішній штаб бойової контрреволюційної організації... Зізнання панів із «СВУ»..., їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захопленого щоденника з «фольклором» базарної спекулянтки-перекупки з тупоголовими міщанськими анекдотиками, з антисемітськими афоризмами запеклих погромників — все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходиться тепер не стільки верещати й шушукати, скільки тяжко зітхати й чухатись»¹⁰. Друга стаття закінчувалася такими словами: «Процес СВУ остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник ще раз показує нам справжнє обличчя «совісті землі української», через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й моральному рівні стоять недобитки української контрреволюції»¹¹.

Цитовані статті М. Г. Хвильового, на нашу думку, слід розглядати як одну з відчайдушних спроб зацькованого письменника врятувати власне політичне реноме, «купити» (ясна річ, у неправедний спосіб) спокій, якого він так потребував. Разом з тим ті, хто надавав М. Г. Хвильовому для «аналізу» щоденник С. О. Єфремова, розраховали досить точно, адже академік не тільки досить відверто демонстрував своїми записами політичні симпатії і антипатії, не тільки записував анекдоти (під рубрикою «з новітнього фольклору»). Він неодноразово і критично висловлювався на адресу самого М. Г. Хвильового, що, гадаємо, не могло не зачепити письменника¹².

Протягом останніх років з'явилось чимало публікацій, у яких докладно і переконливо доведено, що, власне кажучи, «Спілки визволення України» як організації не існувало¹³. Почали досліджуватися життя і діяльність тих, хто проходив по справі «СВУ»¹⁴. Однак перший крок до з'ясування історичної правди ще у 70-ті рр. зробив Г. І. Снегірьов, який підготував книгу «Набої для розстрілу», вперше надруковану у нашій країні у 1990 р.¹⁵ Користуючись тільки матеріалами преси

⁹ Там же.

¹⁰ Хвильовий М. А. Хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар.— 1930.— 16 берез.

¹¹ Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Там же.— 25 берез.

¹² Так, 14 січня 1927 р. С. О. Єфремов занотовує: «Перечитав у рукописі заборонену статтю М. Хвильового «Україна чи Малоросія» — полеміку проти більшовицьких публіцистів Бринця та Хвилі. Автор — теж більшовик, але здорово сипле своїм колегам за «малоросіяство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «цензора», окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп'ячий звичці на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді досить підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...»

¹³ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 56.

¹⁴ Касьянов Г. Доля академіка Єфремова // Під прапором лєнінізму.— 1989.— № 19.— С. 75—78; Болаболъченко А. Кривавий верлібр // Вітчизна.— 1990.— № 11.— С. 112—119; Лозицький В. Непоправне зло // Вечірній Київ.— 1990.— 9 жовт.

¹⁵ Снегірьов Г. І. Набої для розстрілу.— К., 1990.— 167 с.

30-х рр. і спогадами деяких учасників справи «СВУ», він переконливо показав її сфабрикований характер.

Автори новітніх публікацій ґрунтуються на матеріалах перевірки, що її було проведено Прокуратурою Української РСР спільно з Комітетом державної безпеки республіки з метою визначити обґрунтованість засудження С. О. Єфремова та інших осіб, які проходили у справі «СВУ». Як видно з матеріалів попереднього і судового слідства, сам С. О. Єфремов, як і більшість обвинувачуваних у справі «СВУ», на момент притягнення їх до кримінальної відповідальності мали власну, як нині прийнято говорити, громадянську позицію і переконання, що склалися у процесі багаторічної політичної, науково-освітньої та культурної діяльності. Вони вельми критично ставилися до Радянської влади, відверто обговорювали реальні недоліки суспільного життя у нашій країні. Однак немає підстав для тверджень, що вони створили якісь опозиційні структури. Можна говорити скоріше про інтелектуальну опозицію, ніж про струнку контрреволюційну організацію.

Характерно, що саме в період, коли фабрикувалася «шахтинська справа», справи «СВУ» та «Промпартії», Є. П. Плужник написав п'єсу «Змова у Києві» (її назву він неодноразово змінював), у якій показав, хоча й обережно, трагікомічне підґрунтя політичних «заколотів» на зразок перелічених вище. Ось, приміром, як «змовники» намагаються з'ясувати між собою власну провину:

— Ет! Що той бог! Який нас
чорт втаскав
До товариства їх? Хто там
піддав охоти
Про змову слухати? Не мали
інших справ —
В політику полізли! Ідіоти!
Пайє, Кисличка, Єремеев¹⁶ ... Ви.
— Ні, я ... О господи!
— А чай пили?
— О боже!
— Треба раніш було держатись
голови,
А вже тепер навряд чи
допоможе!¹⁷

Ось так: «пили чай», говорили про політику — і цього вже вистачило тим, хто був зацікавлений, щоб констатувати наявність «контрреволюційної організації».

Незважаючи на те, що в обвинувальному висновку і вироку відзначено наявність програми і статуту «СВУ», які нібито доводились до членів організації в усній формі, 14 обвинувачуваних на попередньому слідстві засвідчили, що нічого про них не знають, 21 чоловік взагалі не допитувався з цих питань. З матеріалів справи не вбачається конкретного організаційного зв'язку «СВУ» з закордонними емігрантськими формуваннями, які це вказано в обвинувальному висновку і вирокі. З свідчень тих, кого було віднесено до членів керівного центру «СВУ», також видно, що вони нічого не знали про зв'язок цієї організації з українською еміграцією.

У 1989 р. у ході додаткової перевірки справи «СВУ» було встановлено численні факти застосування незаконних методів ведення слідства у цій справі. Як видно з свідчень ряду засуджених, у процесі попереднього слідства на них чинився психологічний і фізичний тиск. Саме такий тиск був застосований, зокрема, до М. П. Павлушкова, який одним із перших дав свідчення про існування «СУМ» та «СВУ». У квітні 1965 р. Б. Ф. Матушевський, якого було засуджено у справі

¹⁶ Герої п'єси «Змова у Києві».

¹⁷ Плужник Є. Змова у Києві // Літ. Україна.— 1988.— № 51.

«СВУ» і якому пощастило вижити після багаторічного заслання, у заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР, зокрема, писав, що під час розслідування від заарештованих, у тому числі від нього, свідчень домогалися «під тиском умов слідства, яке здійснювалося недозволеними методами, спрямованими на неправдиві свідчення». Органами попереднього слідства для «викриття» одних обвинувачуваних активно використовувалися свідчення інших. Зокрема, Й. Ю. Гермайзе, що більш як два місяці заперечував на слідстві свою вину і заявляв, що ніколи не належав до «СВУ», про яку вперше почув під час слідства, потім засвідчив: «Кінець кінцем мені було пред'явлено багато доказів про «СВУ», її функціонерів і учасників. Ці особи, особливо Єфремов, Дурдуківський, Чехівський і Гребенецький, чітко пригадують заснування «СВУ» і низку організаційних моментів її історії. Лишається припустити, що або всі вони разом помиляються, або помиляюсь я і не можу пригадати того, що для них є безумовною реальністю. Після цього обдумування я можу визнати правдоподібність другого припущення, а саме, що помиляюсь я».

Перевіркою було доведено, що реально не існувало так званих організаційних структур «СВУ» («СУМ», «медична секція», «академічна секція», «шкільна секція», «педагогічна секція», «інститутські наради редакційного активу», «видавнича секція», «автокефальна секція», «кооперативна секція», а також Вінницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Чернігівська «філії»).

Цікаві спогади, що зайвий раз засвідчують інспірований характер справи «СВУ», залишив один із сучасників, якому довелося бути присутнім на самому процесі у Харківському оперному театрі: «Підсудних привозили з тюрми не в «чорних воронах», а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з «пирожними». Організатори явно перегравали, пересаджували свою роль гуманних учнів Дзержинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І призначення, і театральні солодощі все належало до заздалегідь розробленого ритуалу і підсудні мали коритися йому»¹⁸.

У цитованих спогадах вказується і на те, що на сцені Харківського оперного театру були присутні і безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанін та начальник II-го відділу Б. Козельський¹⁹. Саме їх підписи стоять під обвинувальним висновком у справі «СВУ»²⁰.

Сьогодні, коли достеменно з'ясовані усі основні етапи фабрикації справи «СВУ», засуджені у цій справі особи через відсутність складу злочину у діях реабілітовані. Постановою про це прийняв Пленум Верховного Суду Української РСР 11 серпня 1989 р.²¹ А тоді, у 1930 р., справа «СВУ» набула надзвичайного розголосу. 16 лютого 1930 р. у вже

¹⁸ Семененко О. Харків — Харків. — Мюнхен. — С. 147.

¹⁹ Там же. — С. 149. Ось як автор згадує В. Горожаніна: «Разом з усіма чекає Горожанін. Він нудиться. Ось він підходить до академіка Сергія Єфремова. Той сидить на першій лаві скраю. Горожанін дуже невимушено, як добрий знайомий, щось говорить до Єфремова. Може якісь незначущі слова, і ця розмова тільки ще один акторський жест у тій зловісній театральщині... Директиви для Горожаніна склалися не в Харкові. Співробітник Наркомюсту з категорії «перекладачів» казав мені, що він перекладав з української на російську матеріали слідства в справі СВУ для Москви. Річ у тому, що це слідство, як виняток, ДПУ проводило українською мовою». (Там же. — С. 150—151).

²⁰ Див.: Спілка визволення України: Стеногр. звіт судового процесу. — Харків, 1931. — Т. 1. — С. 160.

²¹ Болабольченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 179.

згаданому виступі на загальноміських зборах інженерно-технічних та наукових працівників Москви про неї говорив О. І. Риков. 19 березня 1930 р. у статті «Викриття контрреволюційної організації на Україні» газета «Известия» поставила у зв'язок «шкідників» у сільському господарстві республіки із «контрреволюціонерами» з «СВУ»: «Шкідники в сільському господарстві викривляли лінію радянської влади, допомагаючи куркульству, «СВУ» політично формулювала його вимоги»²².

28 квітня 1930 р. на своєму засіданні Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення порушити клопотання про нагородження орденом Червоного Прапора восьми співробітників ДПУ республіки на чолі з Б. Козельським. Президії ВУЦВК було доручено увійти з відповідною пропозицією до ЦВК СРСР²³. Так було відзначено «драматургів», котрі створили справу «СВУ». Напевно, досягнутий успіх надихнув на продовження пошуку «націоналістичної контрреволюції». І такий пошук не був безрезультативним. Ось як про це говорив на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев: «Процес СВУ виявив, що українська націоналістична контрреволюція перейшла до перекидання основних своїх сил і концентрації основної своєї роботи тут, на Радянській Україні, а не за кордоном... В 1931 році КП(б)У дістала другий, надзвичайно звучний і серйозний сигнал. Я маю на увазі викриття так званого «Українського національного центру», який являв собою блок українських і галицьких націоналістичних партій... Справа «Українського національного центру» різко ставила перед КП(б)У питання про більшовицьку пильність, про вигнання націоналістів з державного апарату, про боротьбу з націоналістичними ухилами в своїх власних лавах»²⁴.

«УНЦ»: справа без відкритого процесу

Донедавна навіть фахівці фактично нічого не знали про те, як фабрикувалася справа «Українського національного центру (УНЦ)» та його складової частини так званої галиційської «Української військової організації (УВО)». Скажімо, у досить великій за обсягом книзі Р. О. Медведєва «О Сталине и сталинизме» не знайти жодного рядка про цю справу, хоча серед інших злочинів сталінської доби вона посідає помітне місце.

Ось що говорилося у обвинувальному висновку у справі «УНЦ»: «Державним політичним управлінням УСРР у першій половині 1931 р. розкрито і ліквідовано Всеукраїнську контрреволюційну організацію, яка іменувалася «Національний Центр» і ставила своєю метою шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, скинути Радянську владу на Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки...».

Виникши у 1922—23 рр. за кордоном у результаті об'єднання різних груп української к-р еміграції, перенісши згодом свою діяльність на територію УСРР, створивши тут на початку 1924 р. загальноукраїнський центр і приступивши до об'єднання окремих груп української контрреволюції на території УСРР, цей блок на кінець 1926 р. був остаточно оформлений, створивши єдиний фронт української і галицької контрреволюції і включивши до свого складу українські дрібнобуржуазні «соціалістичні» партії (УПСР, УСДРП), к-р елементи галицької еміграції в УСРР і блок буржуазних і дрібнобуржуазних партій Галичини, які стали на шлях співробітництва з польським фашизмом.

²² Известия.— 1930.— 19 марта.

²³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.

²⁴ XII з'їзд КП(б)У. — 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1934. — С. 202, 204.

У 1924—27 рр. «Український Національний Центр» проводив широку організаційну роботу по консолідації всіх антирадянських українських сил, впровадженню у радянський апарат, захопленню командних позицій у кооперативному і господарському апаратах, державних, наукових і громадських установах і створив розгалужену організацію з центром у Харкові».

Цього разу задум «драматургів» з ДПУ насправді був грандіозним, адже йшлося про справу організації, котра не тільки докладала зусиль по «консолідації антирадянських українських сил», а й діяла «за директивами урядових кіл капіталістичних держав, які очолюють підготовку інтервенції (Франції і Польщі) і керівних сил II-го Інтернаціоналу», і до того ж мала зв'язок з іншими контрреволюційними організаціями (до них належали «Трудова селянська партія», «Промпартія», «Союзне бюро РСДРП», «Російська офіцерська організація» та ін.).

Авторів цих рядків довелось бачити виготовлену в ДПУ республіки у 1931 р. схему устрою «УНЦ» та його зв'язків. Схема ця, якщо її прийняти на віру, і справді справляє неабияке враження. А у центрі її можна побачити прізвище академіка М. С. Грушевського, котрого оголосили керівником «УНЦ».

«У процесі попереднього слідства, — зазначалося у обвинувальному висновку, — встановлено, що ініціативна роль у створенні к-р організації... належить групі керівників УПСР — цекістів на чолі з проф. Грушевським... Керівні кола української еміграції дійшли висновку, що ряди української націоналістичної контрреволюції повинні бути перебудовані. Перебудова рядів розпочалася з консолідації емігрантських партій, що ворогували і конкурували між собою. Цією консолідаційною діяльністю керував голова т. зв. «Закордонної делегації УПСР» проф. М. Грушевський».

Характерно, що «остаточне формування» так званого «УНЦ» було віднесено до 1926 рр., у якому, за вже згаданою раніше версією, складалася і «Спілка визволення України». Та й взагалі ці дві міфічні справи були досить швидко зв'язані між собою.

Ще у 50-ті — 60-ті рр., у період «відлиги», почали виявлятися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано²⁵. Сьогодні це доведено на основі документального матеріалу, як доведено і те, що засуджені за цією справою 50 чоловік (строк їх ув'язнення був у межах від 3 до 6 років) стали жертвами брехливих звинувачень²⁶. У 1934—1941 рр. 33 з них знов перебували в різний час за судом за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 чоловік був розстріляний, 12 отримали новий строк. Більшість з них померла у таборах.

Хто ж вони, ті, кого оголосили фундаторами «УНЦ»? Насамперед це була група колишніх членів ЦК УПСР, серед яких слід назвати Ю. Н. Гаврилея, В. О. Голубовича, І. М. Лізанівського, В. П. Мазуренка, П. А. Петренка, А. С. Степаненка, П. О. Христюка, Ф. В. Черкаського, М. Ф. Чечеля, М. І. Шрага, Ю. Ю. Ярославта та ін.

²⁵ Колишній член ЦК УПСР М. І. Шраг, якого постановою ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 р. було позбавлено волі на 6 років, вижив після багаторічних поневірянь і 11 березня 1965 р. дав такі свідчення: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана, фізично і морально змучили мене і деморалізували... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали».

²⁶ Див.: За дверью без замка // Раб. газета.—1989.—9 апреля; Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // Союз.—1990.—№ 2; Реабілітована правда // Рад. Україна.—1990.—12 верес.

Ще одну групу складали колишні члени УСДРП, такі, як В. І. Беланін, К. О. Божко, Д. В. Коліух, М. Ф. Филипович. І, нарешті, у приналежності до «УНЦ» були звинувачені колишні члени КПЗУ, безпартійні, переважно вихідці з Галичини (С. І. Безпалько, М. І. Біляч, Ф. П. Замора, М. Р. Мельник, З. П. Фік, Г. Й. Коссака та ін.). На момент фабрикації справи «УНЦ» вони були службовцями, працювали у системі сільгоспкооперації та народної освіти, у наукових закладах. Ніякої «контрреволюційної», «шпигунської» діяльності вони, ясна річ, не вели, а тим більше не намагалися об'єднатися у якийсь «національний центр», протидіяти Радянській владі.

З самого початку слідства (а таке слідство велося протягом 1930—1931 рр.) справі «УНЦ» було надано виключного політичного значення. 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні спеціально розглянуло питання про «УНЦ». Одна із причин цього полягала у тому, що близько тридцяти звинувачуваних у причетності до міфічного «центру» були колишніми членами УПСР і УСДРП, тобто тих політичних сил на Україні, що реально протистояли свого часу партії більшовиків. У зв'язку з цим нагадаємо, що у статті «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» В. І. Ленін зазначав: «Дані про вибори до Установчих зборів показують, що ще у листопаді 1917 року на Україні здобули більшість українські есери і соціалісти (3,4 млн. голосів + 0,5 = 3,9 млн. проти 1,9 млн. за російських есерів, при загальній кількості голосів на всій Україні 7,6 мільйонів)...»²⁷.

Варто відзначити і таку особливість: В. О. Голубович, Н. А. Петренко, І. М. Лизанівський, Ю. Ю. Ярослав та деякі інші представники УПСР за десять років до справи «УНЦ», у травні 1921 р., були учасниками «Справи членів ЦК УПСР», над якими відбувся судовий процес²⁸.

Однак наслідки того процесу, а він відбувався у Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв, були, у порівнянні з наступними процесами 30-х рр., м'якими.

І ось тепер, у 1931 р. керівники УПСР знову опинилися на лаві підсудних, хоча цього разу відкритого судового процесу не було. Як і у справі «СВУ», в основу обвинувачень було покладено «царицю доказів» — свідчення підсудних. Вірогідність цих свідчень у ході попереднього слідства і на засіданнях Колегії ОДПУ в 1930—1932 рр. не перевірялась і жодними об'єктивними матеріалами вона не підтверджена.

31 травня 1931 р. В. О. Голубовича, який у січні-квітні 1918 р. був Головою Ради Міністрів Центральної ради, а на момент арешту працював завідуючим відділом капітального будівництва ВРНГ, допитав начальник секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Я. С. Агранов. Голубович стверджував, що організацію було створено у 1924 р. (називається вона мала «Соціалістична партія» або «Комітет незалежної України»), що у її розпорядженні було 1000 крб. золотом, що до активної боротьби з Радянською владою вона перейшла в кінці 1928 р.

²⁷ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 18.

²⁸ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского.— Харьков, 1921.— 429 с.

Одним із свідків у цій справі був Г. М. Хименко. Саме про нього у своєму щоденнику 16 квітня 1924 р. згадав С. О. Єфремов: «На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небиліці, він зрікся: «Не казав». А на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: «То вони самі вигадали». Хименко виявив був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з нього не взяв, а була б це оригінальна посвідка — чи про овідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося».

На допиті 27 липня 1931 р. В. О. Голубович власноручно записав у протоколі: «Організацію було закладено на ґрунті решток розкладу укр. соціалістичних партій, що хоч і мали соціалістичну ідеологію, проте в практичній роботі стояли фактично на засадах буржуазного демократизму як у соціальному, так і в національному питаннях». Ці та інші свідчення В. О. Голубовича були сприйняті як «докази» існування «контрреволюційної організації», яка згодом стала «Українським національним центром».

Суперечливими були й інші свідчення. Наприклад, П. О. Христюк на перших допитах говорив, що повернувся на Україну у 1923 р. з Австрії «як радянець, для праці з радянським урядом». Говорив він і про те, що коли дізнався, що УПСР було розпущено і заборонено, то вирішив із своїми колегами «ліквідувати будь-яку партію, будь-які зв'язки з есерівщиною». Саме про це Христюк та інші його товариші по партії писали у газеті «Вісті». У ході допитів Христюк заговорив про свої злочини, а також про злочини, що їх буцімто скоїли його колеги. Однак у цих його свідченнях нічого не говориться конкретно, у чому, власне кажучи, полягали ці «ворожі дії», як саме велася «контрреволюційна діяльність» тими, кого зарахували до учасників «УНЦ».

Звинувачуваний в іншій справі Жуков на допиті 18 травня 1931 р. заявив, що його певний час тримали в одній камері із звинувачуваним у справі «УНЦ» П. К. Селивановим. Останній просив кожного, хто був у камері і перебував під слідством, обмовити себе в приналежності до української націоналістичної контрреволюційної організації, допомагав у камері складати конспекти майбутніх вигаданих свідчень у слідчого. У розмові з Жуковим, радячи йому також визнати себе учасником цієї організації, П. К. Селиванов говорив: «У дійсності такої організації на Україні не було, а створюється вона з метою дискредитувати в очах робітників усього світу 2-й Інтернаціонал, виставити українську інтелігенцію у ролі ворогів Радянської влади, яка зриває соц. будівництво. Ми, інтелігентний прошарок, покликані взяти на себе місію визнати участь у цій контрреволюційній організації і нести певну відповідальність. Цього потребує хід розвитку соціалістичного суспільства у нашій країні».

М. Ф. Чечель, колишній секретар Центральної ради, а на момент арешту голова будсекції Держплану УСРР, на перших допитах заявив: «Про належність мою до контрреволюційної антирадянської організації проф. Грушевський в своїх зізнаннях, ніби я належав до неї, набрехав... Слідству мною зроблена заява, що коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де йдеться про мою приналежність до організації, то я під цим підпишусь». І М. Ф. Чечелю було надано можливість прочитати власноручно написані свідчення своїх колег. Після цього він визнав свою провину.

Одним із тих, хто переконливо засвідчив сфабрикований характер справи «УНЦ», став М. С. Грушевський. Можна висловити припущення, що саме його непередбачені «драматургами» з ДПУ УСРР дії не дозволили влаштувати черговий відкритий політичний процес. Події розвивалися так. У квітні 1931 р. В. А. Балицький допитав М. С. Грушевського, який визнав свою керівну роль у «УНЦ» і контрреволюційні, антирадянські цілі цієї організації. Проте через кілька днів після цього депортований до Москви Грушевський заявив Я. С. Агранову, що він, «не витримавши різкого тиску слідчих», на допитах у Харкові обмовив ряд осіб у приналежності до неіснуючої антирадянської організації. У рапорті на ім'я заступника голови ОДПУ СРСР Г. Г. Ягоди, складеному Аграновим, зазначено, що «жодної повстанської організації, очолюваної близькими йому, Грушевському, колами, не існувало і ніяких повстанських тенденцій в середовищі його політичних друзів не було». Характерно, що рішенням помічника начальника 6-го відділення спеціального

політичного відділу УДБ НКВС УРСР Ліфаля від 5 серпня 1933 р. справу щодо М. С. Грушевського було припинено²⁹.

До фундаторів «УНЦ» також зарахували антагоніста М. С. Грушевського у науці, людину, котру як марксистського історика проти-ставляли йому, — академіка М. І. Яворського. Значний вплив на фабрикацію звинувачень мала розпочата ще у середині 20-х рр. критика історичних поглядів М. І. Яворського. Найбільш гострому і далеко не завжди сумлінному аналізу було піддано такі його праці, як «Історія України у стислому нарисі», «Україна в епоху капіталізму», «Нариси історії революційної боротьби на Україні» (у 2-х томах). Критики поглядів М. І. Яворського кваліфікували їх як дрібнобуржуазні і націоналістичні, в основі яких — переоцінка ролі національного руху в революційній боротьбі, ідеалізація українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, вишукування специфічних шляхів розвитку і поширення марксистських ідей на Україні, недооцінка авангардної ролі пролетаріату і діяльності більшовицьких організацій, ігнорування класового аналізу при характеристиці суспільно-політичних і культурно-історичних процесів.

(Далі буде)

Одержано 14.03.91.

В данном разделе статьи завершается освещение политического дела «СВУ». Основываясь на неизвестных ранее материалах, автор касается другого сфабрикованного преступления — дела «Украинского национального центра» (УНЦ), в которое были втянуты академики М. С. Грушевский и М. И. Яворский.

²⁹ М. С. Грушевський помер у 1934 р. у Кисловодську. На нашу думку, є підстави говорити про загадковий характер цієї смерті. «З Грушевського,— зазначає І. Майстренко,— почалася доба несподіваного вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.» (Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України.— Мюнхен, 1969.— Ч. 2.— С. 99).